

ԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՑԱՆ

ՍԵՎՐԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ
ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Սևրի դաշնագիրը (1920 թ. օգոստոսի 10) հայկական հարցի երկարամյա պատմության ամենաուղադրավ դրվագներից է: Չնայած կարծիքների հակասականությանը՝ այն լայն արձագանք գտավ հայ քաղաքական կյանքում և մեծ ազդեցություն ունեցավ հայ քաղաքական բոլոր հոսանքների վրա:

Սևրի դաշնագիրը հայկական հարցի պատմության մեջ ոչ միայն հերթական փուլ էր, այլև առանձնահատուկ էր իր հողվածների բովանդակությամբ և սպասվելիք հետևանքներով: Ժիշտ է, այդ դաշնագիրը ըստ էության չլուծեց Թուրքիայի և Հայաստանի հակամարտության խնդիրը, սակայն Եվրոպայի վերջապես եթե ոչ ամբողջությամբ, գոնե զգալիորեն խորտակեց թուրքական բռնատիրությունը: Սա ինքնըստինքյան մեծ նշանակություն ունեցող իրադարձություն էր, քանզի մինչ այդ Եվրոպայի հնարավոր և անհնարին բոլոր միջոցներով սնուցել և աճեցրել էր թուրքական պետականությունը, ինչպես իրավացիորեն նշում է ականավոր պատմաբան Ն. Ադոնցը. «Իր իսկ սեփական քաղաքակրթության կրճեթին»¹:

Թուրքիայի հետ հաշտության դաշնագրի շուրջ դիվանագիտական աշխատանքները սկսվեցին 1919 թվականին,

1 Ն. Ադոնց. Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Երևան, 1989, էջ 13:

սակայն եվրոպական տերութիւններէ մրցակցութեան պայ-
մաններում ալ զգալիորեն ձգձգվեց, նախապատրաստական
աշխատանքներին ակտիվորեն մասնակցում էին նաև Ավ.
Ահարոնյանի գլխավորած Հանրապետական և Պողոս Նու-
բար փաշայի գլխավորած Ազգային պատվիրակութիւնները:

Առաջին կարևոր փուլը 1920 թ. փետրվար-մարտի Լոն-
դոնի կոնֆերանսն է: Այդտեղ հայերը ներկայացրեցին իրենց
պահանջները. վանի նահանգ՝ առանց Հեթիարի գավառի,
Բիթլիսի նահանգ՝ առանց Սղերդի գավառի, Էրզրումի և
Խարբերդի նահանգները, Դերսիմի գավառը և ելք դեպի Սև
ծով, Իսկ Կիլիկիայի համար պահանջում էին ֆրանսիական
հովանավորութիւն: Միաժամանակ նշվում էր, որ 800 հա-
զար հայ գաղթականներ պատրաստ են վերադառնալ իրենց
երկիրը²: Ավելորդ չենք համարում ավելացնել, որ այս կոն-
ֆերանսի առթիվ Ավ. Ահարոնյանն իրավացիորեն նշել է,
թե շահագրգռված պետութիւնների մրցակցութիւնը պատ-
ճառ դարձավ մեր հարցի լուծումը ձգձգելու³:

Դաշնագրի մշակման հաջորդ կարևոր փուլը 1920 թ.
ապրիլի 18—26-ի Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսն է, ուր վերջ-
նական տեսքի բերվեց ապագա դաշնագրի նախագիծը⁴:
Սան-Ռեմոյում էրզրումը Հայաստանին միացնելու հարցը
փաստորեն Դ. Լևոյդ Ջորջի, Ֆ. Նիտտիի և Ֆ. Ֆոշի առար-
կութիւններից հետո օրակարգից հանվեց: Ըստ մարշալ
Ֆ. Ֆոշի միայն Հայաստանի գրավման համար անհրաժեշտ
էր շորս դիվիզիա (60 հազար զինվոր), որը ոչ մի տերու-
թիւն ցանկութիւն չունէր տրամադրել: Այս կապակցու-
թյամբ բացահայտելով բրիտանական կայսերապաշտութեան
իրական վարքը, Դ. Լևոյդ Ջորջն ասաց. «Եթե հայերն ի վի-

2 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, դ. 290, թթ. 74—77, 81—82, Աճառ-
նեան Ուլ. Սարգարապատից մինչև Սեւ և Լոզաննա, Պոսթըն, 1943,
չէ 44—51:

3 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, դ. 215, թ. 1:

4 Հայաստանը միջազգային զինանազիտութեան... և սովետական ար-
տաքին քաղաքականութեան փաստաթղթերում, էջ 612—671:

ճակի շին պաշտպանել իրենց սեփական սահմանները, ապա ինքը կարծում է, որ աշխարհում նման ժողովրդից ոչ մի օգուտ չկա և դաշնակից կառավարություններից ոչ մեկը, այս պարագաներում, պատրաստ չի լինի օգնելու նրանց անգամ միայն մեկ գումարտակով»⁵։

Իսկ ճշմարտությունն այն է, որ հայերը համապատասխան զենքի և հանդերձանքի առկայության դեպքում ի զորու էին պաշտպանել իրենց երկիրը։ Հայ պատվիրակները հավաստեցին, որ մարտնչելու համար պատրաստ են մինչև 40 հազար հայեր։

Այսպիսով, Եվրոպայի ղեկավարները, խոսքները կարծես մեկ արած, բազմիցս հայտարարեցին զինվորական ուժեր ուղարկելու հարցում իրենց երկրների անկարող լինելու մասին։

Կոնֆերանսի արդյունքների մասին Ավ. Ահարոնյանը մանրամասն տեղեկացրեց Հանրապետության ԱԳՆ-ին՝ մատնանշելով հատկապես էրզրումի բացառման ցավալի փաստը⁶։

Վերլուծելով կոնֆերանսի արդյունքները հայ հեղափոխական դաշնակցության (այսուհետև՝ ՀՀԴ) բյուրոյի խոսնակը նշում էր, որ «ճակատագրական օրեր է ապրում Հայ Դատը», միաժամանակ որոշակիորեն ավելացնելով, որ «այդտեղ էլ չլուծվեց հայկական հարցը», քանզի «Հայաստանի սահմանների խնդիրն այդպես էլ վերջնականապես չկարգավորվեց»⁷։ Նմանատիպ մոտեցումներ ունեին նաև ռամկավար և ժողովրդական կուսակցությունների շրջանակները⁸։

Տվյալ ժամանակաշրջանում եվրոպական պետությունների քաղաքականության բնորոշ գիծը Թուրքիայի հարցում

⁵ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 628։

⁶ ՀՀ ՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, ԲԲ. 118—126։

⁷ «Հառաջ», Երևան, 1920, հունիսի 4, Բ. 115։

⁸ «Հայաստանի ձայն», Ե., 1920, հունիսի 6, Բ. 62։ «Ժողովուրդ», Երևան, 1920, մայիսի 23, Բ. 84։

միասնական դիրքորոշման բացակայությունն էր: Այս հանգամանքը հատկապես ակնառու էր անգլո-ֆրանսիական մըրցակցութեան պարագայում: Միջպետական հակամարտությունները Մերձավոր արևելքում գրեթե բացառում էին Թուրքիայի դեմ համատեղ գործելու հնարավորությունը: Եվրոպական դիվանագիտության քայլերը Հայաստանի նկատմամբ մասնավոր բնույթ չէին կրում: Այդ ամենն անհրաժեշտ է ընկալել ու մեկնաբանել նրանց ռազմավարական նպատակների և շահերի ենթատեքստում: Հայկական հարցը երբեք մասնավոր խնդիր չէր նրանց համար և Եվրոպան ընավ չէր առաջնորդվում հայասիրական մղումներով: Դ. Լյուդ Ջորջը, երբ բրիտանական շահերը պահանջում էին, մեծ պատրաստակամությամբ հարյուրավոր գումարտականներ էր ուղարկում աշխարհի տարբեր ծայրամասեր՝ առանց հաշվի առնելու վերջիններիս ցանկությունը:

Դաշնագրի նախագիծը վերջնականապես հաստատվեց դաշնակիցների Սպայակույտի նիստում, որին մասնակցեցին նաև հայ պատվիրակները⁹: Որոշ առարկություններից հետո, որոնք տերությունները չընդունեցին, Օսմանյան կայսրության սուլթանական խորհուրդը 1920 թ. հուլիսի 22-ին համաձայնվեց ստորագրել դաշնագիրը:

Հաշտության դաշնագիրը ստորագրելու համար Ավ. Ահարոնյանը լիազորված էր 1918 թ. դեկտեմբերի 7-ի թիվ 951 և 1919 թ. ապրիլի 21-ի թիվ 1098 լիազորություններով¹⁰: Ի լրումն այդ ամենի վարչապետ Հ. Օհանջանյանը 1920 թ. հունիսի 20-ի թիվ 3743 լրացուցիչ լիազորագրով Ավ. Ահարոնյանին տվեց «իշխանություն և իրավունք» Հայաստանի Հանրապետության անունից ստորագրել Թուրքիայի հետ հաշտության դաշնագիրը¹¹: Այդ արտոնագրի ստաց-

⁹ ՀՀ ԳԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թթ. 166—169, ֆ. 430, ց. 1, գ. 68, թթ. 12—14:

¹⁰ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թ. 133:

¹¹ Խաթիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու դարպացումը, Բէյրութ, 1968, էջ 251:

ման մասին Ավ. Ահարոնյանը տեղեկացրեց իր կառավարութ-
յանը¹²։ Վերջապես, 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Փարիզի ար-
վարձան Սևրում կնքվեց վաղուց սպասված դաշնագիրը¹³։

Սերի դաշնագրով Թուրքիան զրկվում էր աֆրիկյան և
արաբական գաղութներից։ Պաղեստինը և Իրաքն անցնում
էին Անգլիայի իշխանության ներքո, իսկ Սիրիան և Լիբա-
նանը՝ Ֆրանսիայի, Դոմեկանեզը՝ Իտալիայի, իսկ Արևելյան
Թրակիան, Հալլիպոլիի թերակղզին և Իզմիրը՝ Հունաստանի-
նեղուցների շրջանը հսկելու էր Անտանտի հանձնաժողովը։
Թուրքիայից անջատվելու էր նաև Քրդստանը, որի սահման-
ները պետք է ճշտվեին հետագայում։

Մեզ համար առանձնապես կարևոր են Հայաստանին
վերաբերող հոգվածները։ Թուրքիան ճանաչում էր Հայաս-
տանը որպես ազատ և անկախ պետություն։ Երկու պետու-
թյունները, ինչպես և Մեծ տերությունները համաձայնվում
և ընդունում են էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի
նահանգներում ԱՄՆ-ի նախագահի կատարելիք սահմանա-
գծումը։ Թուրքիան հայտարարում է, որ սահմանների որոշ-
ման օրից սկսած հրաժարվում է հանձնված տարածքների
նկատմամբ բոլոր իրավունքներից։ Ադրբեջանի և Վրաստանի
հետ Հայաստանի սահմանները պետք է որոշվեն նրանց
ընդհանուր համաձայնությամբ։ Իսլամացված ոչ մահմեդա-
կանները վերադարձվում էին նախկին կրոնին, իսկ հայկա-
կան ջարդերի բոլոր մասնակիցները պետք է մեկուսացվեին։
Հայաստանին տրվում էր ազատ ելք դեպի Սև ծով՝ Բաթու-
մի և Տրապիզոնի նավահանգիստներով։

Հայաստանի սահմանների բարձիթողի վիճակը ստեղ-
ծում էր անորոշ դրություն։ Այդ ամենի պատճառն այն էր,
որ եվրոպական տերությունները շցանկացան սեփական մի-
ջոցներով որոշել և ապահովել Հայաստանի սահմանները

12 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, դ. 290, թ. 169,

13 Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 672—683.

անձեռնմխելիությունը, Դրա համար էլ նրանք հարցի լուծումը բարդեցին ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի ուսերին, լավ հասկանալով, որ վերջինս ևս ի վիճակի չէր ապահովել ապագա Հայաստանի ամբողջականությունը: Նա դեռևս մայիսի 17-ին համաձայնվել էր միջնորդ լինել Հայաստանի սահմանների որոշման գործում և 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին բավականին ուշացած հռակեց իրավարարական վճիռը¹⁴: Մինչ այդ ԱՄՆ-ի սենատը մերժել էր Հայաստանի մանդատի ընդունումը: Հետագայում, հայ ժողովրդի համար ճակատագրական պահին ամերիկյան հյուպատոս Մոզերը պաշտոնապես պետք է հայտներ, որ ԱՄՆ-ը Սևրի դաշնագիրը չի ստորագրել և պատասխանատու չէ Հայաստանի դրություն համար¹⁵:

Փաստորեն Վ. Վիլսոնի վճռով Հայաստանի մաս պետք է կազմեին Վանի նահանգից Վանի գավառը, Բիթլիսի նահանգից՝ Բիթլիս և Մուշի գավառները, գրեթե ամբողջ էրզրումի նահանգը, Տրապիզոնի գավառը և Գյումուշհանեի արևելյան մասը:

Ինչ վերաբերվում է քեմալականներին, ապա նրանք 1920 թ. հունիսի 7-ի օրենքով շեղյալ հայտարարեցին 1920 թ. մարտի 16-ից հետո կնքված պայմանագրերը: Հետագայում (1927 թ. մայիսի 21-ին) դաշնագիրը ստորագրողներին և Դամադ Ֆերիդի կառավարության նախարարներին զրկեցին Թուրքիայի քաղաքացիությունից¹⁶:

Ազգային պատվիրակությունը դաշնագրի կնքումը ողջունելով հանդերձ, այնուամենայնիվ, Գերագույն Խորհրդին բողոքեց Կիլիկիայի մեծ մասը և Խարբերդի նահանգը Թուրքական տիրապետության տակ թողնելու դեմ¹⁷:

¹⁴ The Papers Relating to Foreign Relations of United States, 1920, vol 3, Washington, 1936, pp. 790—804.

¹⁵ Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արևիկներ», № 2, 1965, էջ 47:

¹⁶ Кемаль М., Путь новой Турции, т. 4, М., 1934, с. 366:

¹⁷ 22 ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 178, ք. 2:

Ի դեպ, Սերի դաշնագրի ստորագրումից հետո Հանրապետության կառավարությունը որպես Միացյալ Հայաստանը ներկայացնող միակ օրինավոր մարմին նպատակահարմար էր համարում մեկ պատվիրակության դուրսբերումը՝ դաշնագրի իրագործմանը հետևելու համար¹⁸, իր հերթին ՀՀԴ բյուրոն այդ առումով ավելացնում էր, որ ժամանակն է դուրս գալու «մեկ ճակատով և մեկ քաղաքականությամբ» պաշտպանելով մեկ ներկայացուցչի անհրաժեշտությունը¹⁹:

Դաշնագրի ստորագրությունը համաժողովրդական խանդավառություն առաջ բերեց: Վարչապետի կարգադրությամբ տեղական իշխանությունները դաշնագրի կնքման մասին տեղեկացրեցին բնակչությանը²⁰: Սերի դաշնագրի կնքումը համարելով որպես Մեծ Հայաստանի լրացման ակտ, Դեորգ Ե կաթողիկոսը 1920 թ. օգոստոսի 29-ին էջմիածնում պատարագ մատուցեց և Հայաստանի անկախության փոխառության ֆոնդին նվիրելով 1 մլն ռուբլի՝ այդ մասին պաշտոնապես տեղեկացրեց կառավարությանը²¹:

Դաշնագրի կնքման կապակցությամբ Փարիզում 1920 թ. օգոստոսի 15-ին կազմակերպված պաշտոնական ընդունելության ժամանակ Ավ. Ահարոնյանը այն հանդիսավորապես հայտարարեց «դարերից հետո հայ ժողովրդի կյանքում ամենամեծ քաղաքական երևույթը»²²: Հետագայում նա օգոստոսի 10-ը համարեց «իր կյանքի ամենաերջանիկ օրը, քանզի երեսուն տարվա պայքարը, բողոքը, տառապանքը և հույսերը պսակվեցին հաջողությամբ»²³: Մանչեստրի հայե-

18 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, դ. 224, թ. 31.

19 «Հառաջ», Երևան, 1920, սեպտեմբերի 21, թ. 204.

20 ՀՀ ՀԲԿՊ ԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, դ. 158, թ. 1.

21 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, դ. 94, թ. 12, «էջմիածին», 1920, թ. 11, էջ 175.

22 «Վերածնունդ», Փարիզ, 1920, թ. 32—33, էջ 550.

23 Աճառունեան Ավ., նշվ. աշխ., էջ 88.

րից ստացած գրիչը, որով ստորագրեց դաշնագիրը և կնիքը, նա նվիրեց ազգային թանգարանում պահպանելու համար²⁴։

Սերի դաշնագրին առնչվող վիճահարույց հարցերից է նրա ստորագրման խնդիրը՝ կապված Պողոս Նուբարի մասնակցության հետ։ Ազգային պատվիրակության հաղորդագրության համաձայն Պողոս Նուբարը դաշնակիցների կողմից ես հրավիրված էր ստորագրելու դաշնագիրը, սակայն օսմանյան պատվիրակության առարկություններից հետո հարկ համարեց չստորագրել՝ թուրքերի կողմից հետագայում բողոքի տեղիք չտալու համար²⁵։ Մյուս կողմից, ըստ պրոնուբարյան աղբյուրի, եթե նա ստորագրեր, ապա այլևս չէր կարողանա մնացած երեք նահանգների նկատմամբ պահանջատեր լինել և Ազգային պատվիրակությունը կդադարեցներ իր գործունեությունը²⁶։

1920 թ. մայիսի 5-ին Փարիզում գումարված Ազգային համագումարը մեկ ձայնի առավելությամբ համաձայնվել էր, որ Պողոս Նուբարը ևս ստորագրի։ Իր հերթին վերջինս իր ստորագրությունը համարում էր մի տեսակ նվիրաբերում շորս նահանգները Հայաստանին կցելու սկզբունքի համար²⁷։ Հետագայում Պողոս Նուբարը Գևորգ Ե կաթողիկոսին գրած նամակում խոստովանում էր, որ իր ստորագրությունն անշուշտ բարոյական գոհացում պետք է լիներ թրքահայերի համար, բայց հարցը մոտիկից քննելով, գտավ, որ թրքահայության համար լավագույնը եղավ Թուրքիայի ընդդիմությունից հետո իր չստորագրելը²⁸։

Հայ ժողովրդական կուսակցությունը հանիրավի Հանրապետության կառավարությանը մեղադրում էր Պողոս Նուբարի չստորագրելու համար, որին իբր լիազոր չեն ճանա-

24 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թ. 171։

25 «Վերածնունդ», Փարիզ, 1920, թթ. 32—33։

26 Ուրբունի Ս., ինչու Պողոս փաշա Նուբար չստորագրեց դաշնագիրը,

4. Պոլիս, 1920, էջ 15։

27 Թէրզիպաշեան Ա., Նուպար, Փարիզ, 1939, էջ 340—342։

28 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 224, թ. 2։

չել²⁹։ Որոշ շրջաններ էլ Պողոս Նուբարի շատորագրելու դեպքում գտնում էին, որ Ավ. Ահարոնյանը չպետք է ստորագրեր դաշնագիրը՝ իբր թե թրքահայ դատը ոռոսահայ դատից շրջանելու համար³⁰։

Այս պարագայում բոլորովին անտեղի են Ավ. Ահարոնյանի հասցեին հնչող մեղադրանքները։ Նա դեռևս 1920 թ. մայիսի 25-ին Հանրապետության վարչապետին ուղղած նամակում իր համաձայնությունն էր հայտնում Պողոս Նուբարի ստորագրելու առթիվ՝ միայն այն պայմանով, որ վերջինս լինի պատգամավոր և ոչ թե նախագահ³¹։ Պողոս Նուբարը սկզբում համաձայն էր, որ Ավ. Ահարոնյանը դիմի կառավարությանը՝ իր համար ստորագրելու արտոնություն ստանալու համար, բայց հետո Գ. Նորատունկյանի միջոցով հայտնեց, թե քանի որ Երևանում կոալիցիոն կառավարություն չկա, ապա ինքը ոչ մի արտոնություն չի խնդրի։ Գ. Նորատունկյանն էլ այդ առնչությամբ գտնում էր, որ Ավ. Ահարոնյանն այլևս պատասխանատու չէ, եթե «փաշան հնարավորություն չունենա ստորագրել»³²։ Իր դիրքի համար անպատվաբեր համարելով հայրենի կառավարությունից արտոնագիր խնդրել՝ Պողոս Նուբարն այդպիսի արտոնություն ձգտում էր ստանալ բրիտանական արտաքին գործերի նախարարությունից³³։

Հայաստանի երկրորդ ներկայացուցիչ պետք է լիներ Ավ. Փափաղյանը, բայց նա Փարիզ հասավ միայն սեպտեմբերի 25-ին³⁴։

Կարծում ենք նպատակահարմար կլիներ, եթե Ավ. Ահարոնյանի հետ ստորագրեր նաև Պողոս Նուբարը,—գրել է

29 «Մշակ», Թիֆլիս, 1920, օգոստոսի 29, թ. 83։

30 «Արևելեան Մամուլ», Իդմիր, 1920, օգոստոսի 18, թ. 2324։

31 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թ. 146։

32 Ահարոնյան Ավ., նշվ. աշխ., էջ 87—88։

33 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թ. 169։

34 Փափաղեան Վ., Իմ Ցուշերք, Գ. Պէյրուք, 1957, էջ 88։

Ս. Վրտցյանը³⁶, սակայն նրա անձնական մրցակցության ոգին մերժեց այդ հնարավորությունը:

Ընդհանրացնելով՝ այս հարցի առթիվ կարելի է անել մեկ եզրակացություն. 1920 թ. գոյություն ունեւ անկախ պետություն և միայն նրա պաշտոնական ներկայացուցիչն էր ի պաշտոնե իրավասու կառավարության անունից նման բարձր մակարդակի և պատասխանատու դաշնագիր ստորագրելու:

Հայաստանի կառավարությունը իր հնարավորություններին կարողության սահմաններում ձգտում էր կյանքում իրագործել դաշնագիրը: Որոշակիորեն նախապատրաստվում էին արևմտահայ նահանգներն ազատագրելու համար, բայց ժամանակի լարված միջազգային հարաբերությունների պայմաններում ստիպված սպասում էին Փարիզի խորհրդածոլովի որոշմանը³⁶, ՀՀԴ բյուրոյի երկրորդ սեկցիան նույնիսկ կոնկրետ առաջարկներ արեց տվյալ նահանգների վարչական և միլիցիայի համակարգի ձևավորման համար³⁷, 1919—1920 թթ. բոլորը բարձր տրամադրություն ունեին և մեծ հույսեր: Ժողովուրդը և կառավարությունը հավատով էին լցված և ձգտում էին այդ հույսերը իրականացնել³⁸:

Եվ եթե չլինեին եվրոպական տերությունների Սևրին դավաճանելու քաղաքականությունը և քեմալական արշավանքը՝ Սևրի դաշնագիրը բնավ չէր կորցնի իր գործնական ուժը:

Չնայած Սևրում առկա էին եվրոպական դիվանագիտության և հայկական պահանջների որոշակի հարաբերություններ, այնուամենայնիվ եվրոպան ինչպես միշտ հետևողական չեղավ և դաշնագիրը նրա համար սոսկ ժամանակի քաղաքական անհրաժեշտության արդյունք էր:

³⁶ Վրացյան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Ե, Պէրուք, 1966, էջ 148:

³⁶ Խաթիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 169:

³⁷ ՀՀ ՀՔԿՖ ԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 157, թ. 2:

³⁸ Խաթիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 171:

Սերին հաջորդեց տերութիւնների միջև հակամարտութեան սրումը և դաշնադիրը փոփոխելու քաղաքականութիւնն ավելի մեծ թափ առավ: Դեռևս Սերի թանաքը չէր շորացել՝ Եվրոպան ձեռնարկեց այն հարմարեցնելու ստեղծված նոր իրադրութեանը և իր շահերին:

Այդ ուղղութեամբ առաջին հարվածը 1920 թ. նոյեմբեր 26-դեկտեմբեր 4-ի Լոնդոնի կոնֆերանսն արեց՝ մերժելով Հայաստանի անդամակցութիւնն Ազգերի Լիգային³⁹, Հետագայում, 1921 թ. փետրվարի 26-ի Լոնդոնի⁴⁰ և 1922 թ. մարտի 23—25 Փարիզի⁴¹ կոնֆերանսներում Եվրոպան արդեն մոռացել էր իր խոստումների մասին և Սերի դաշնադիրը «մեր մեծ դաշնակիցներին» կողմից դարձավ մի ազգային օջախ: Պատմական և իրավական անարդարութեան այս անբարո շղթայի գագաթնակետը Լոնդոնի⁴² կոնֆերանսն էր, ուր վաղ դաշնակիցները քեմալականների հետ գործակցած ձեռնարկեցին հայկական հարցի «վերջնական լուծումը»:

Այստեղ հարկ է նշել, որ Ավ. Ահարոնյանի ճշմարտացի համոզմամբ «բոլոր դաշնագրերն ավելի կամ պակաս վերաքննութեան պիտի ենթարկվեն և չի ապրելու նաև Լոնդոնի ամենից արտառոց դաշնագիրը»⁴³:

Ինչպես հայտնի է, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով հարկադրաբար Սերի դաշնագիրը ճանաչել էր անվավեր (հոդված 9)⁴⁴: Սակայն այդ նույն կառավարութիւնը 1920 թ. նոյեմբերի 2-ին, Կարսի անկումից հետո, Ավ. Ահարոնյանին հայտնելով, որ կարող է ստիպված

39 Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 687—690:

40 Նույն տեղում, էջ 697—704, Աճառնեան Ավ., նշվ. աշխ., էջ 83, Փավագեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 373:

41 Նույն տեղում, էջ 711—733:

42 Նույն տեղում, էջ 735—764:

43 Աճառնեան Ավ., Մեր օրերը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1927, նոյեմբեր, էջ 88:

44 Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 685:

Ժանր հանձնառություններ կնքել՝ նրան հրամայել էր շրջ-
դռնել այդ պարտադրվելիք ժանր պայմանները⁴⁵։ Այդ հան-
դամանքի մասին Ավ. Ահարոնյանը նշեց 1921 թ. փետրե-
վարի 26-ի Լոնդոնի կոնֆերանսում։ Ի դեպ, նա մեկ անգամ
ևս իրավացիորեն հիշեցրեց, որ «Սևրի դաշնագիրը Հայաս-
տանը տվել էր հայերին որպես փոխհատուցում այն տա-
ռապանքների, որ նրանք կրել էին հինգդարյա հալածանք-
ների, երեսուն տարվա պայքարի և վեց տարվա պատերազմ-
ների ու կոտորածների ընթացքում»⁴⁶։

Զնայած Լոնդոնի դաշնագրի կնքմանը՝ այնուամենայ-
նիվ, ըստ որոշ հեղինակների, միջազգային իրավունքի նոր-
մերի համաձայն Սևրի դաշնագիրը միանգամայն պահպա-
նում է իր իրավաքաղաքական ուժը և հիմք հանդիսանում
հայկական պահանջների համար⁴⁷։

Վերջ ի վերջո Լոնդոնով սկիզբ չառավ հայկական հար-
ցը, որպեսզի նրանով էլ ավարտվեր։

Իր ժամանակի հայ քաղաքական միտքն ընդհանուր
առմամբ դրական է գնահատել Սևրի դաշնագրի դերն ու
նշաճակությունը։ ՀՀԴ բյուրոյի խոսնակը օգոստոսի 10-ը
համարելով «պատմական թվական և հայության ամենա-
նվիրական օր», այսուհանդերձ նշում էր, որ կարևոր ու
անհրաժեշտ է դաշնագրի գործադրությունը⁴⁸։

Հնչակյանները նույնպես բարձր կարծիքի էին։ Ա. Կենճ-
յանն այն համարում էր «ազգային ազատության փառավոր
և անզուգական պատվո թիվ»⁴⁹։ Նմանապես Սևրի իրագոր-
ծումը կախված էր առաջին հերթին հայերից⁵⁰։

45 Ահարոնյան Ավ., նշվ. աշխ., էջ 113։

46 Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 701։

47 Թորիկեան Ե., Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, Պէրոթ, 1976, էջ 84—91, 107—108, 131—137։

48 «Հառաչ», Երևան, 1920, օգոստոսի 19—22, թթ. 177—179, հոկ-
տեմբերի 13, թ. 229։

49 «Տավրոս», Ազանա, 1920, սեպտեմբերի 13, թ. 169։ Տե՛ս ՀՀ
ՊԿՊԱ, ֆ. 422, ց. 1, գ. 48։

50 «Երիտասարդ Հայաստան», Զիկագո, 1920, օգոստոսի 21, թ. 30։

Ռամկավար-ժողովրդական խումբն էլ Սևրը համարելով «հայ ազգի պատմության մեջ դարագլուխ բացող»⁵¹, միաժամանակ այն ամենահարմար և ամենալավ պահն էր համարում ներքին պայքարին վերջ տալու համար⁵², նրանք ևս կարծում էին, որ Սևրի իրագործողն առաջին հերթին հայերն են լինելու⁵³։

Սակայն հետագա տարիների միջկուսակցական պայքարը և մրցակցությունը երկփեղկեցին այս մոտեցումները։ Փաստորեն միայն ՀՀԴ-ն է, որ հավատարիմ է մնացել նախորդ շրջանի ռազմավարությանը՝ իր քաղաքական նպատակը համարելով Սևրի դաշնագրի իրագործումը⁵⁴։

Սևրի դաշնագիրն ունի երկակի բնույթ։ Առաջին, եթե Օսմանյան կայսրությունը զգալիորեն մասնատվելով փաստորեն վերածվում էր եվրոպական տերությունների կիսադադուրի, այնուամենայնիվ չպետք է մոռանալ, որ այդ նույն կայսրությունն իր հսկայածավալ տարածքով թուրքերի կողմից բնիկ ժողովուրդների նվաճման և բնաջնջման հետևանք էր։ Երկրորդ, Սևրի դաշնագիրը պատմական և մարդկային առումներով արդարացի էր հատկապես ազգային փոքրամասնությունների հետագա ճակատագրի համար։

Սևրի դաշնագիրը եղավ հայ ժողովրդի իղձերի, ցանկությունների արտացոլումը միջազգային դիվանագիտության մեջ, սակայն այն չիրականացվեց գործնական քաղաքականության միջոցով։ Ի չիք դարձան հայ քաղաքական մտքի հույսերը։ Արևմտասիրությունը կրկին հավաստեց իր սխալականությունը։ Եվրոպան և ԱՄՆ-ը այս անգամ էլ խաբեցին հայ ժողովրդին։

⁵¹ «Կոչնակ Հայաստանի», Պոսթոն, 1920, օգոստոսի 28, թ. 35, էջ 1105։

⁵² «Ժողովուրդ», Երևան, 1920, օգոստոսի 27, թ. 144։

⁵³ «Աշակ», Թիֆլիս, 1920, օգոստոսի 18, թ. 78։

⁵⁴ ՀՀԴ, ծրագիր, հաստատուած ԻԲ Ընդհանուր ժողովում, 1982, էջ 25-26։